

ДОВЕРИЕТО¹

АВТОР: ГЕОРГИ ФОТЕВ

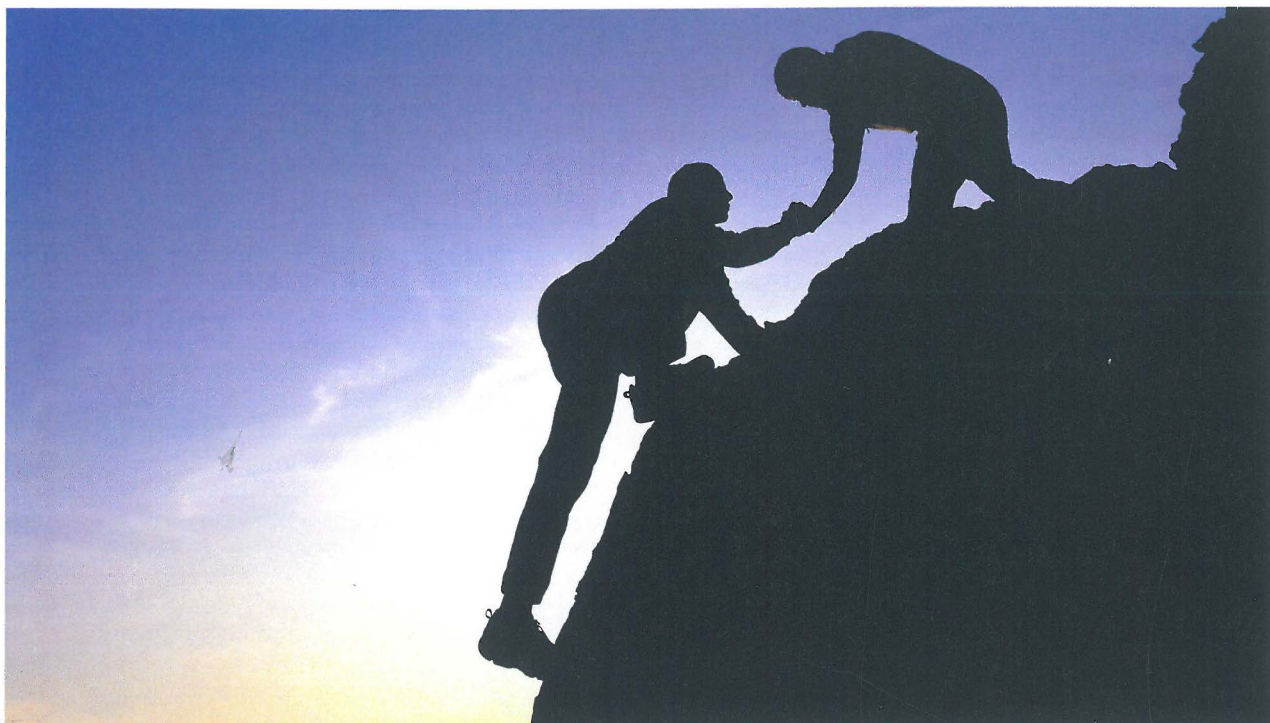
Човешкото общество като комплексна социална система и жизнен свят е сложна плетеница от социални отношения, които се определят и в известен смисъл самите те определят многообразни потребности, интереси, позиции, собственост, неравномерно разпределени знания по обем, качество, видове, типове и т.н., други културни ресурси, неравномерно разпределен културен капитал, неравномерно разпределен икономически и социален капитал, поколенчески категоризации, полови различия, семеен статус, етническа, расова и прочие принадлежност, ценностни нагласи и ориентации, образование и т.н. Едни от социалните отношения са институционализирани и строго рационално предписани под формата на правни норми и други специфични механизми на регулация. Регулаторите са икономическите, техническите и технологичните изисквания и условия, обществено утвърдени и валидни навици, стандарти и т.н. Социалната рационалност в събирателен смисъл е отишла твърде далече през модерната епоха. Има социални отношения, които са по своята природа спонтанни и са израз по непосредствен начин на свободата на човека и неговата и на дадена група автономна воля, разбиране за живота и смислово ориентирано отнасяне към света. В социални отношения влизат помежду си отделните членовете, които в същото време се намират в отношения към обществото, към микросоциални, мезосоциални, макросоциалните групи и общности. Различните групи и общности се намират в отношения помежду си. Плетеницата от социални отношения изглежда

необозрима и непроходима. Вероятно в обхвата на човешкия опит няма нищо по-сложно от човешкото общество.

Действителното социално отношение има основание за своето съществуване, независимо как се гледа в съдържателно отношение към него от различни гледни точки. Социалните отношения образуват многомерната структура на обществото като цяло, на обществото като отворена социална система. Социалните отношения имат различна тежест и значимост за кохезията и благополучието на обществото като цяло, чийто смисъл е благополучието на неговите членове и, естествено, на техните следовници, защото е дълг на съвременниците да изпитват признателност към предходниците и още повече да носят отговорност за благополучието на своите следовници. Доверието е фундаментално социално отношение. Разпадането на доверието в обществото е разпадане на обществото. Не стои по такъв начин въпросът с кризата на много други социални отношения и на цели комплекси от отношения. Всяка криза е болезнена за всички, въвлечени в нея, и нерядко за други области на обществения живот, за страни на социалния жизнен свят и дори за обществото като цяло. Кризата на доверието може да не е така непосредствено болезнена за тези, които засяга, но косвените последици и функциите на кризата заслужават внимание, тъй като става дума за социално отношение, което прави възможни всички останали.

Всеки има от всекидневния си живот понятие за доверието, както и за неговата противоположност – не-

1 Текстът е част от монографията на проф. Георги Фотев „Човешката несигурност“. Фотев, Георги. Човешката несигурност. С.: Издателство „Изток-Запад“, 2016, с. 264.

доверието, за ред други, повече или по-малко сродни социални отношения, връзки и явления. Доверието се включва в различни дисциплинарни полета. От него се интересуват и с него се занимават социологията, философията, епистемологията, етиката, аксиологията, психологията, политологията, икономическата наука и др. Всички възможни перспективи към феномена доверие водят до социологията, която разглежда доверието като тотален социален факт. Наистина доверието е многомерен социален феномен. Като тотален социален факт и фундаментално социално отношение доверието влиза сравнително късно в полезрението на модерната социология. Не е изненадващо, че към феномена доверие се подхожда по различен начин от гледните точки на различните социологически парадигми, описва се по различни начини, оформят се различни разбирания и обяснения, очертават се реалности, които изглеждат несъизмерими при съпоставяне, и възникват дяволски трудни въпроси, характерни за една полипарадигмална наука. В перспективата на символния интеракционизъм на преден план излизат въпросите на символните взаимодействия в обществото като контекст и като начин на проявяване на доверието и неговата процесуална действителност. В перспективата на функционализма и неговите разновидности вниманието е фокусирано върху функциите на доверието в социалната система и подсистемите на социалната система, във феноменологическата социология се разглежда феномена доверие като смислово многослоен и благодарение на анализа невидимото се саморазкрива откъм скрития си смисъл. Специфични са социологическите перспективи на рационалния избор, на социалната размяна и др. В „Диалогична со-

циология“ (Фотев, 2004) съм обосновал алтернативата на еkleктизма и на парадигмалната монологичност. Нормално е факт в една социологическа парадигма да е немислим в друга, както и действителен проблем в една парадигма да е немислим в друга и обратно. Но подобни парадокси не блокират, а са предизвикателство към дълбочинния диалог.

***

Доверието се отнася винаги от деец (индивидуален или колективен) към друг деец (индивидуален или колективен). След Макс Вебер под социално действие в социологически смисъл се има предвид и въздържането от действие. От този, на когото се доверяват, може да се очаква в определен случай да се въздържа от действие, което способства в най-висока степен за постигане на преследвана цел или желан финален резултат. Доверяващият се е лице, което се отнася от свое име към представител (индивидуален или колективен) на институция, организация и т.н., облечен с доверие. Представителят е лице, което обаче действа и се отнася не от свое име, а от името на безличната институция, която е упълномощен да олицетворява. Институцията също се осланя на доверие откъм лица, социални групирания и други институции. Доверие се проявява към анонимен социален контрагент (индивидуален или колективен). В модерното общество и още повече в късното модерно общество анонимните отношения са преобладаващи и по тази причина доверието лице-в-лице е изместено от доверие в установени правила и системи от правила, зад които, естествено, стоят хора, но те остават анонимни, за да е възможна рационалността или рационализирането на отношенията в комплексен социален свят и комплекс-

на социална система.

Доверието е винаги разположено с оглед на бъдещи действия и в пространствена дистанция. Непосредственото наблюдение прави ненужно и безсмислено доверието. При непосредственото наблюдение и взаимодействие се удостоверява това, което ни интересува и ни засяга. Доверието е по своята природа процесуално, което прави бъдещето в ключов момент на отношението. Пространствената дистанция е също ключов момент. Освен физическото значение на определена пространствена дистанция, е необходимо да се има предвид социалното, психологическото, културното значение, а ако е необходимо и някои други значения.

Доверието е социално/междучовешко отношение, което има по-близки или по-далечни сродства с други човешки, смислово натоварени и определени отношения и връзки. Необходимо е да се прокарат колкото е възможно по-ясни и отчетливи разграничения, за да се избягват обърквания, които могат да имат далече отиващи негативни последици. Такъв е случаят с доверието и вярата. Вярата е вградена в доверието, но двете понятия са съществено различни. Вярата е

увереност и макар да е съпроводена с несигурност, тя няма вътрешна, т.е. от гледна точка на вярващия алтернатива, защото е въпрос за озарение или вътрешно просветление. За разлика от доверието, вярата не е въпрос за рационално мотивиран избор.

Ние вярваме, защото вярваме. Ние вярваме въпреки всичко. Има вяра, която никакви аргументи не могат да разколебаят. При доверието не е така. Доверието има основания, които могат да бъдат защитени, друг е въпросът дали те са достатъчни или недостатъчни, доколко са аргументирани, надеждни и т.н. Нерядко доверието се основава на минал опит. От миналия личен или добре познат опит на близки се знае при какви типични обстоятелства са се изпълнявали възлагани очаквания, разчитали сме и сме се доверявали на някого и не сме били разочаровани. Основание за доверие е рационалната преценка за интересите на другата страна, нейни непреки изгоди, които не се изказват, но се разпознават като мотиви да се удържа на дадената дума. Този, който доказва, че ненапразно му се доверяват, получава обществен престиж като благонадежден партньор, личност и т.н. Общественият

престиж е социален капитал. Ако сме разпознали доминантни морални мотиви у някого, това е основание да проявим доверие към него. Основанията на проявяването на доверие са централен въпрос в изучаването на доверието.

Доверието е въпрос на решение, което може да е обмислено, но също да изглежда спонтанно и почиващо на интуиция. Спонтанността и интуицията имат произход в жизнения опит. Решението да се прояви доверие може да почива на чувство или чувства. Изпитваме симпатия към някого и това е решаващ подтик, който ни кара да вземем решение да се доверим.

По-различно стоят нещата при любовта – чувство, което омагьосва цялостната личност, преобразява я и всичко изглежда по-различно отпреди, човек става сляп за недостатъците на любимата или любимия и доверието не е въпрос на решение, а е фактически спонтанно. Така е, докато не настъпи известно отрезвяване или пък ревността не се вклони болезнено в любящото сърце. Ревността разклаща доверието драматично. Неоснователното решение за проява на доверие е наивна доверчивост, която може да има тежки последици за този, който се доверява безкритично.

Обоснованото доверие е разумно доверяване. То е разумно, защото решението почива на размисъл, отчитане на това, което се знае предварително със сигурност или с недостатъчно сигурност, отчитане на наличната информация и недостига на информация, рационално пресмятане на плюсове и минуси на решението, преценка на качествата на дееца, на който се гласува доверие, и т.н. Всичко това е осветляване, т.е. разумност, срещу сляпото или едностранчиво и наивно отдаване на доверие. В любовта също има разум, макар че е определяна като заслепеност, „неразумна“ и прочее. Разумът на любовта е разумът на сърцето в смисъла на Блез Паскал. Разумът като дистанцирано разглеждане и анализиране на предмета, като боравене с аргументи и доказателства, разграничаване на знание от незнание, формулиране на проблеми и прочее е във всички случаи критическо отнасяне към света. Ето защо разумното доверие си дава сметка за съществуването на риск.

Разумното доверие, за разлика от не-разумното, сляпото или наивното, в т.ч. на глупавия човек, си дава сметка за възможна опасност и за един или друг риск. Доверието е свързване на настояще и бъдеще, което поражда несигурност, защото се тръгва от недостиг на знания по пътя на желанието, финалният резултат. До финалният резултат доверието в един случай се укрепва, в друг се увеличава, в трети намалява. Рекапитулацията идва след резултата. Доверието към личност е, от една страна, в зависимост от капацитета на доверяващия се да отсъжда разумно относно качествата на личността, на която се доверява, нейния капацитет да изпълни това, което се очаква, благоприятни морални и психически характеристики, както и цялостна благонадеждност. Доверието, от друга страна, е в зависимост от действителната надеждност на личността, на която се разчита. Когато се влиза във взаимоотноше-

ние и взаимодействие с друга личност, и по-конкретно се взема решение да се влезе в режим на доверяване, драматургичната социология на Ървинг Гофман е ценна теоретическа и методологическа перспектива. Азът в своята единичност и уникалност се разграничава от другите и обобщено казано, от не-Аз-а. Разграничението е преди всичко в съзнанието и самосъзнанието и се реализира в поведението, което във всички случаи е в социален контекст и е социално определено, дори когато е реактивно поведение, макар че реактивното поведение в протичането си не се нуждае от социално обяснение, а е природен факт. Същият този Аз съществува в три модуса. Човек в себе си и за себе си има свое понятие и представа за себе си, която включва най-интимни страни, в т.ч. слабости, прегрешения и прочее, които не би искал да знае никой друг, или тайни, които всеки има и пази от всички други, в т.ч. и от ближните си. Естествено е човек да прави всичко, което е по силите и възможностите му, за да го възприемат другите така, както би желал. Има разлики между това, което човек е в собствените си очи и за себе си, в самосъзнанието и самопреценката за себе си, от една страна, и това, което би искал да изглежда в очите на другите и полага усилия за изграждането на този образ. В някои случаи разликата е голяма и драматична. Поради комплекси, породени по най-различни причини, лични неуспехи с травматични последици, комплекси, формиранни от социалната среда, и обстоятелства в процеса на социализация и т.н. интимният Аз е възможно да е тенденциозно поставен в невярна, и по-скоро негативна светлина. Освен образа за себе си, който всеки гради за другите, и другите, от своя страна, формират образ според своите възприятия, наблюдения, преценки, обществено валидни стандарти и т.н. И трите конструкта има свои основания и в определен смисъл са три равностойни реалности, които е възможно да се припокриват в значителна степен, но е възможно и да се разминават. Всичко това има на практика една или друга драматургия.

Когато човек влиза в режим на доверие към друга личност, е възможно да се опре на своя образ за Другия, което крие риск. Когато доверието се уповава най-вече на образа, който дадената личност е формирала за себе си или желаната публична представа за себе си, доверяващият се също така влиза в режим на риск, тъй като е в неведение как ще се държи в действителност личността, на която е гласувано доверие. Но да си представим, че този, който се доверява, има благодарение на интуицията си или по някакъв друг начин максимално вярна представа за интимния Аз на личността, на която се доверява. Това не изключва риска, тъй като човек сам за себе си не би могъл да каже със сигурност как би постъпил в ситуация, която предварително не му е известна и няма как да му е известна.

Не може да се предвиди и контролира поведението на другия (Sztompka, 2003: 21–24). И все пак бъдещето не е непрекъснато радикално отрицание на настоящето, дори когато времето е разкъсано от криза и в ре-

зултат на нея се е осъществил поврат. Поведението на отделния индивид или на социалната група е човешко и социално поведение. Човешкият живот е живот в обществото и не е възможен без предвиждане, което се степенува като вероятно, и контрол, който възпрепятства произвола. В съвкупност доверието като социално отношение е социално и културно обусловено.

***

При едни и същи типични ситуации едни хора проявяват доверие, други са недоверчиви и подозрителни. Има хора, които са при всеки случай подозрителни и недоверчиви. Животът на такива хора е труден не само за тях самите, но също и за ближните им, и изобщо за другите, с които имат контакти. Тъй като доверието и недоверието са нормативни понятия с оглед на естествено наложилите се отношения, а другояче е невъзможно и би било лицемерие или по някакъв начин пакетизирано отношение, то с оглед на нормалността може да се отсъди относно отклоненията от нормата, т.е. дали доверието е повече или по-малко предоверяване, или пък недоверието и подозрителността са въпрос на предрасъдки и са безпочвени. Отклоненията, за разлика от нормалността, винаги поставят въпроса за техния произход и това не е случайно, защото при нормалността нещата изглеждат очевидни и естествени и по тази причина са безвъпросни. Хората са склонни да търсят причините в психиката на прекалено доверчивите и респективно на безпочвено подозрителните. Разбира се, че едното и другото поведение и отношение са психически факти, което се преживява непосредствено и има видим за околните израз.

Но нито индивидуалната, нито груповата психика е във вакуум, а са вписани и възможни в социалния живот на хората. Когато става дума за трайни и типични характеристики на даден човек или на социална група, е необходимо да се гледа на фактите като на тотални социални факти в социологическия смисъл на понятието. Психическото е един от моментите, едно от измеренията на тоталния социален факт. Феномени като предоверяване и безпочвена подозрителност, както и приеманите за нормални отношения, са нещо повече от психически събития и тяхното разбиране и обяснението им са резултат от разглеждане не просто на актуалната социалната среда и характер на връзките между личност и среда, а като се отиде по-нататък, по-дълбоко, и се проследи социализацията на дадения човек. Биографичният метод има ключова роля при подобно изследване. Човекът от плът и кръв, от момента на раждането си, когато се прекъсва пъпната връв, е отделен. Това обстоятелство е толкова просто, очевидно и банално, че остава напълно пренебрегвано, но то води със себе си и след себе си идентификации, които са погрешни в основата си. Където в пространството и времето е тялото на човека, там е душата му, умът му, в главата, а мястото на чувствата и емоциите са в сърцето. Всичко обаче, което не е тялото, няма отделността на тялото. То е във физическото пространство, но по природата си не е пространствено. Има други пространства и други времена. Изглежда,

че не може да се каже за природата на човека нещо по-добре от Емил Дюркем, т.е., че природата на човека е дуалистична. От такава гледна точка е необходимо да се подчертае, че човек не се ражда нито доверчив, нито недоверчив и става такъв не като отделен и изолиран индивид, защото в целостта си не е атом и не може да бъде атом нито за миг. Той става това, което е, в процеса на социализация, който включва и психическото развитие. Човекът от плът и кръв излиза от живия социален процес в мига, в който прекъсва неговия живот. Животът след смъртта не е въпрос само на митологичното и религиозното съзнание. Има памет на живите ближни и на следовниците и това е наистина един друг живот, който има своята неумолима реалност, която понякога, всеки знае това, се преживява като по-реална от всичко останало.

Процесът на социализация, както и биографията на всеки отделен човек, има всеобщи характеристики, има типични за времето признаци и общи жизнени параметри, но има в единичността си уникални, индивидуални, неповторими отлики, които в личността като извънредно комплексна система са смислово натоварени и са ключ за разбиране на цялостната личност. Изучавайки биографията и процеса на социализация, когато се интересуваме от генеалогията на типична за дадена личност безпочвена недоверчивост и подозрителност или пък неразумна доверчивост, е необходимо да се отдели специално внимание на преживените кризи и случаи, които е възможно да са важни знаци в процеса на социализация и жизнената линия на личността. Схемите на кризи и типичните случаи са ключове за осветляване на иначе индивидуални и загадъчни черти на един отделен човек. Има абсолютно изненадващи и шокиращи постъпки на близък човек, към когото сте хранили безусловно доверие, и не съществуват поводи и признаци да проявявате колебания в преценките си. Една шокиращо изненадваща изневяра може да срине личността, която е изпитвала съвсем основателно доверие, и като се вземат предвид други случаи на самозаблуди, които с късна дата излизат от забора с острота, която не са имали никога по-рано, човек се променя съществено и става недоверчив и подозрителен без разумни основания, тъй като вече е бил веднъж жертва, осланяйки се тъкмо на такива основания в изпитвано доверие. В една биография типичното може да се окаже климатът на доверие и фактическото отсъствие на недоверие в съвместния живот на хората. Формира се естествена нагласа, която не отчита промяна в обстоятелствата, и дори промяната остава сякаш незабелязана.

Отношенията на доверие са по правило симетрични и реципрочни. Нормално е този, който изпитва доверие към другия, да предполага, че има също неговото доверие. Има изключения от правилото. Манифестирано доверие може да е прикритие или пък заявено в началото и показвано за определен период от време да не издържи докрай на изпитанието. Изпитването на доверие или недоверие като социални нагласи се формира в констелация от условия. В семейството, в което

цари доверие, е най-вероятно да се формира социална нагласа на доверие и обратно, ако детето израства в отношения на недоверие, е най-вероятно да гледа само през призмата на недоверие, и все пак не трябва да се забравя, че на никой етап социализацията не е еднопосочна улица. Извън семейството, в училището, в други институционални и неинституционални места на социализация е възможно да доминира противоположен на семейството социален климат за формиране на социалната нагласа. В малките и по-големите общности, в малките и по-големите социални групи, в обществото имат превес отношенията на доверие или тези на недоверие, а в някои случаи, изглежда, е невъзможно да се прецени кой тип отношение има превес. Дори инертната и пасивна по някакви причини личност не е лишена от потребност да прави избор, освен в период на дълбока криза на идентичността. Устойчива и достатъчно отчетлива нагласа към разумно доверие или пък на безпочвено и болезнено недоверие са резултат от многомерен и противоречив процес на социализация и социален опит.

Обществото като процес има периоди, дори епохи на недоверие между неговите членове, обособени социални групи, слоеве, класи, между общности, недоверие към установените институции и елити, което води неизбежно до дълбока криза и трансформация, осево

значение в която има възстановяването на доверието като фундамент на обществото. Кризата на доверието има различен обхват. Тя може да е ограничена до отделни междуличностни отношения, в рамките на едно семейство или до семейството като институция, в рамките на отделна подсистема на обществото като система или негова жизнена сфера, до части на обществото като цяло.

***

Доверието като осъзнато и активно социално отношение е свързано пряко или косвено, видимо и невидимо с всички аспекти на социалния живот на хората, с устройството на обществото и неговите обществени единици, казано най-общо. Доверието е исторически определено както по разновидности, които се умножават с вътрешната диференциация на обществото, така и в резултат на относителната автономност на неговите подсистеми, обособени социални единици и комплекси от социални единици. Когато се съпоставят и сравняват отношенията на доверие в домодерните, традиционните общества и тези в модерното общество, са очебийни разликите по брой и по характер: в модерното общество се увеличават рязко видовете отношения на доверие и възникват непознати по-рано типове и форми на доверие. В модерното общество отношенията на доверие се различават съществено от

тези в политиката, науката и образованието, в разнообразните социални кръгове и т.н. В резултат на нарастването на комплексността на модерното общество през всичките етапи на неговото развитие, от ранната, през класическата до късната модерност, в резултат на натрупването на социален опит, в т.ч. негативен, се формира култура на доверието, чието значение нараства все повече.

Пьотър Щомпка отбелязва, че културата на доверие и културата на недоверие не са дадености, които могат да се третираат просто като независими, обясняващи променливи. На тях е необходимо да се гледа по-скоро като на проблеми и те подлежат на обяснение. Необходимо е да се определят както социалните условия, така и каузалните процеси, генериращи въпросните дадености (Sztompka, 2003:101). Културата на доверие и културата на недоверие се различават видимо по насоченост и центриране. Те се обръщат една в друга, но не напълно, и по тази причина различаването е необходимо. Културата на доверие акумулира положителен опит и формира способност да се гласува доверие. Културата на недоверие е акумулиран негативен опит за разпознаване на признаци на ненадеждност с оглед на желани финални резултати и формиране на способност за обосновано отрицателно отсъждане при ситуация на избор. Може да се говори за двойка култура: не може да се каже какво се утвърждава, без

да се ограничава, и обратно, но в случая простото отрицание не е достатъчно. Културата на доверие и тази на недоверие е културен капитал на дейците/субектите, които влизат в социалното отношение. Културният капитал, както и всички останали форми на капитал, е неравномерно разпределен в обществото: немислимо е общество с равномерно разпределение на капитали, което би било абсурдно общество. Необходим е минимум културен капитал на доверие и недоверие, за да влезе човек или социална единица в режим на доверие. Въпросният минимум е по-скоро интуитивно и приблизително определим и няма как да се фиксира точно, да се изрази количествено. Ако доверието не е сляпо, то почива на някакъв минимум култура на доверие/недоверие, доколкото все пак се взема решение и се прави избор. Още в началото на първичната социализация човешкият индивид стъпка по стъпка добавя към това, което по-късно, когато взема самостоятелно решение, се окачествява като културен капитал. Културният капитал включва майчиния език, а когато с течение на времето се усвоява чужд език и други езици, културният капитал на лицето естествено нараства. Самият език не е просто инструмент за комуникация, а културен арсенал. В такъв смисъл езикът се усвоява непрестанно, а усвояването на чужд език е усвояване на чужда култура, което е потенциално безкраен процес. Културният капитал включва усвоени ценности

в целия им спектър, знания от всички разновидности, разнообразни културни форми и не на последно място – способности за отсъждане, за ориентиране в жизнения свят, способност да се вижда и забелязва, да се пресмята, преценява и т.н. За разлика от икономическия капитал (в различните му форми), културният капитал е неотчуждаем по своята природа. Но тук е необходимо прояснение и уточнение. Културният капитал има две основни форми. Когато се говори за усвояване, се има предвид интернализираната културна форма. Другата основна форма на културата е обективизираната, предметената култура. Част от обективизираната култура или културата като обективизирани предмети могат да се отчуждават и се отчуждават. Могат да бъдат дадени безброй примери. Художникът продава своята картина и тя като предмет става чужда собственост. Издателят купува авторските права на книгата и като предмет тя не е вече собственост на своя автор. И т.н. Културният капитал тъкмо като обективизирана/ предметна култура на личността, на социалната група, на функционираща институция или организация и т.н. има особен двойствен статус. Той е неотчуждаем, но в същото време по косвен начин може да бъде печеливш, в т.ч. в буквален смисъл като икономическа печалба. Беше необходимо едно привидно отклонение от прякото следване на логиката на културата на доверието и тази на недоверието.

В традиционното общество културата на доверието се заключава в усвоената традиция, което включва способността да се гледа, преценява и постъпва според нейните предписания. Всичко, което не се вмести в строгата рамка на традицията, предизвиква недоверие и се отхвърля като чуждо, враждебно и опасно. Традицията прави културата на доверието, която има статичен характер, затворена.

В модерното общество както предметът на доверието, така контекстът и констелацията от условия на социалното отношение са проблем, поради осевото значение на бъдещето в противоположност на осевото значение на миналото в традиционното общество, и културата на доверието, както и културата на недоверието са повече или по-малко проблематични и по тази причина са свързани с несигурност. Това се очертава като генерална тенденция през модерната епоха. Естествено, във векторното време проблемите са винаги преди решенията, което се разбира от само себе си, когато става дума за нови проблеми, но комплицираните са в сравнително по-бавното развитие на културата на доверие. Изоставането на културата на доверие под една критична точка води до криза на доверието, криза, благодарение на която се осъществяват метаморфози в културната основа на доверието като социално отношение. В късномодерната епоха или времената, които Жил Липовецки нарича хипермодерни, доверието се характеризира като неустойчиво и колебаещо се, защото нито културата на доверие, нито тази на недоверие могат да дадат устойчиви опорни точки. В условията на непрекъснати и все по-ускорени социални промени доверието „се мени съобразно събитията

и обстоятелствата“ (Липовецки, 2005:77). Културата на доверие и културата на недоверие се проникват взаимно, което прави доверието колебливо, защото рисковите дебнат от всички страни. Културата се свежда до способност да се оцелява в това, което Зигмунт Бауман нарича течна модерност. Умножаването на видовете и типовете доверие, за което стана дума вече, води не само до разширяване и обогатяване на параметрите на културата на недоверие, но и до вътрешно диференциране на този тип култура, което се изразява не само до специализиране на културата на недоверие, но и до обособяване на дялове според жизнените сфери на обществото и различните, относително обособени образувания в него. Една е културата на доверие в една артистична или пък академична общност, друга в индустриално предприятие, трета на пазара на стоки и услуги, четвърта в дадена социална мрежа, пета в киберпространството и прочее. Човек не може с влизането си в конституирана артистична среда да се ориентира с култура, релевантна на търговска верига, с култура на специалисти в областта на високите технологии и т.н.

В рисковото общество културата на доверие и културата на недоверие вървят ръка за ръка с културата на рисковите действия и вземане на решения за действие, било то индивидуално или колективно. Културата на доверието е призвана да отговаря на реални социални проблеми и предизвикателства, и подобно на доверието има своя история (О'Хара, 2004:33). В историята на културата на доверието, която беше бегло маркирана, има определена логика, доколкото не става дума за някаква серия от случайности. Но културата на доверието се гради и трансформира като част на общия културен процес в едно общество или културен ареал. От такава гледна точка се отчитат културните различия между страни и региони на световната история, а в наше време в глобализиращия се свят. Културните различия са вълнуващо богатство на човешката култура изобщо, богатство, което с нищо не може да се сравни по своята стойност, но въпросните различия са нерядко генератор на недоверие.

***

Колкото по-свободно е едно общество и по-висока е степента на дерегулация, т.е. автономията е навлязла в неговото функциониране като цяло, толкова по-голяма е необходимостта от по-богата култура на недоверието. Деревулацията не е въпрос на идеологически постулат и доктринерско отношение към обществени процеси. Тя отговаря на създадени възможности за хоризонталната интеграция да манифестира предимства по отношение на вертикалната интеграция на обществото и респективно на негови жизненни сфери и образувания в рамките на тези сфери. Вертикалната интеграция се реализира на основата на административно-бюрократични, йерархични механизми и регулатори. Свободата и автономизацията означават поемане на отговорност не само за последици, но преди всичко за вземане на решения, отговорност, която естествено е в обективна разумна пропорция, тъй като

нито свободата, мислима единствено в обществото, е абсолютна, нито автономията е абсолютна. И способността да се правят подобни стратегически разграничения и определения е културен въпрос.

В общественния процес на нарастваща комплексност и увеличаваща се честота на социалните промени, в условията на перманентна несигурност, когато доверието е колебаещо се, когато рисковете дебнат отвсякъде, е от първостепенна важност избягването да се прави това, което не трябва, да не се доверяваме по неразумен начин, но това е възможно на основата на култура на недоверието. Рисковият свят/световното рисково общество променя господствалото по-рано доверие към науката и респективно към експертното знание. Това безусловно доверие се разклаща от новите рискове, които бяха разисквани в тази книга. Но в кои и в какви случаи и ситуации не може да се гласува доверие на науката, респективно на експертната, са въпроси на достатъчно развита култура на недоверието, защото в противен случай в общественения живот решенията се вземат от хора, които не знаят какво искат, което е перифраза на една не лекомислена, а дълбока и трудно разбираема мисъл на Хегел, че народът е онова всеобщо, което не знае какво иска.

Липсата на култура на недоверието отваря място за прибързани решения, които се оказват в ущърб на проявилите неуместна и неадекватна реакция, място за предрасъдъци и т.н.

Не е разумно хората да проявяват доверие, когато наистина не разполагат с достатъчно знание и още повече при почти пълна липса на знание. Но този общ принцип не е достатъчно основание за вземане на адекватно и надеждно решение.

Винаги има път от принципа до конкретната ситуация и индивидуалния случай. Тук е уместно да се разгледа, макар и накратко, проблемът с чужденеца. За разлика от ближните, чужденецът се появява като непознат или напълно непознат. Нашето незнание може да служи за оправдание на подозрението и, изглежда, според принципа да е разумно недоверието. Културата на недоверието служи за вярно ориентиране в ситуацията и предпазва отношението от предрасъдъци. Културата на недоверието включва принципа за незнанието, но тя включва и редица други фундаментални ценности, в т.ч. светогледни нагласи, разбирания за човека и човешките отношения и т.н., които са типични, например за европейската култура и за сродни на нея в същността си култури. Една съвременна култура на отношение към чужденеца не може да изключва понятието и смисъла на универсалните права и свободи на човека. Културата на недоверието включва и способност за преодоляване на недоверието, ако има наистина основания за това.

Както всяка жива култура, а тя е жива чрез хората, жива е в сърцето и ума на човека от плът и кръв, културата на недоверието не е набор от предписания, рецепти, дефиниции и т.н., макар че и всичко това е от значение. Културата на недоверието лекува от безпочвена и разрушителна подозрителност, оставила зад гърба

си толкова големи руини, разбити сърца, разбити съдби и тежка несправедливост.

***

В модерното общество възниква и постъпателно ескалира, като измества други видове и типове доверие, доверието, което се отнася към абстрактни системи, термин, въведен и разработен от Антъни Гидънс в неговата социологическа теория на доверието. Терминът „абстрактна система“ не е толкова сполучлив, но не е изобретен по-добър. По-важно е, че Гидънс разработва основно понятие на социологията на доверието. Абстрактните системи са реални системи, които са възможни в общество, в социален свят, където времето и пространството придобиват самостоятелно значение в резултат на саморазвитието на обществото. Как времето става необусловено от пространството в социален смисъл, се илюстрира с една проста съпоставка: в предмодерното общество една вест стига от точка „А“ до точка „Б“ за дни, седмици, месеци, докато в модерната епоха същото разстояние се преодолява за несравнимо по-кратко време, а в съвременното, късно модерно общество това става мигновено. В единия случай се гласува доверие на познат човек, който ще достави наистина вестта по предназначение, в друг случай се гласува доверие на пощальон за желаните финални резултат, доверие може да се гласува на институцията, която разполага със свои канали за извършване на определени услуги. Гидънс изтъква като принципно различие на абстрактната система в сравнение с всички други социални единици, на които се гласува доверие, тяхната пространствена необвързаност, неприкованост към определено място (disembeddng). Социалните отношения се издигат извън локалните контексти на взаимодействия и се преструктурират в безкрайните обхвати на време-пространството (Giddens, 1992:21). Абстрактна система е тази на символните посредници/заместители, каквито са парите, а друга абстрактна система е тази на експертните системи, когато обикновените граждани се обръщат за професионална консултация от юристи, архитекти, лекари и т.н. (Giddens, 1992:26–29; 83–92). Отделните членове на обществото и институциите имат доверие към абстрактните системи, без които модерните комплексни общества са немислими.

Доверието като социално отношение с абстрактна система е различно от това към контрагент, какъвто е например даден експерт или екип от експерти, каквито отношения, естествено, има, както и към системата като такава, която е произведена от обществото и служи за неговото функциониране. Доверието към абстрактна система предполага определена култура на доверие и култура на недоверие, но винаги има недостиг на знания и място за неведение и следователно съществува несигурност относно желаните финални резултати. И това социално отношение не е напълно гарантирано срещу рискове. Впрочем по тези причини става дума тъкмо за доверие.

***

Икономическите отношения са едни от най-рацио-

налните сред класовете социални отношения, особено с диференцирането, обособяването и установяването на относителна автономност на икономическата подсистема на обществото като система и на икономическия живот като жизнена сфера. Рационализацията на икономическите отношения е принципно неспирен процес в модерната епоха, но този процес, както и други социални процеси, не е линеен, за което свидетелстват икономическите кризи и ред други явления, които биват квалифицирани като негативни. Доверието има също ключово значение в сферата на икономиката. Неговата специфика се определя от спецификата на икономическите отношения и контекста на икономическия живот на първо място и по тази причина се нарича икономическо доверие, за да се различи от другите видове и типове доверие.

При изучаване на икономическите отношения и взаимодействия се прибегва до фигурата на *Homo economicus*, която в мои текстове определям като концептуалния персонаж.

Това е познавателен инструмент. Участниците в икономическите взаимодействия и страните в икономическите отношения биват отделни индивиди, организации, корпорации и т.н., накратко индивидуални и колективни стопански дейци, и никоя от страните не може да има изчерпателна или достатъчна информа-

ция за другата, както и за икономическия и социалния контекст на отношението. Чисто икономическото отношение, както *Homo economicus*, и идеалната пазарна конкуренция са необходими абстракции и идеализации, без които и други икономически понятия не е възможен икономически анализ, но реално идеална конкуренция, чисто икономически отношения и т.н. не съществуват. Тези понятия са идеални типове, до които реалните икономически действия, отношения и т.н. могат да се приближават, но никога реалното и идеалното не съвпадат. Всеки икономически деец като такъв се стреми към лична изгода в икономическата размяна и от икономическа гледна точка в това само по себе си няма нищо укорително, несправедливо и противоречащо на икономическата логика. Ако конкуренцията е идеална, няма място за доверие, то е просто ненужно. Но тя не може в действителност да е идеална, защото продавачът може да си мисли, че стоката му е продадена изгодно за самия него, но това може да се каже едва предвид на достатъчно пълната картина на пазара, който е динамичен, и ако печалбата при една сделка е факт, никак не изключва при следващата да е на загуба. Винаги има скрит план на всяка от страните в икономическото отношение, който би могъл да предизвиква взаимно подозрение между тях. Взаимното подозрение и недоверие са вредни за

всеки от участниците на пазара, който почива на конкуренция, а без конкуренция не може да се говори за пазар. Икономическата рационалност, колкото и да е усъвършенствана, е винаги и независимо от всички усилия ограничена и изолирана, в такава ограниченост тя се обезсмисля. Ето защо икономическият разум е в доверието, което събира смисъла на икономическата рационалност срещу неговия, иначе неизбежен разпад. „Действащите икономически субекти се поддържат взаимно, защото вярват, че са свързани в общност, основана на взаимно доверие“ (Фукуяма, 1997:20). Поради неведението, което е неизбежен момент в иначе рационално обмисленото икономическо действие, а това е валидно за всяка страна на икономическите отношения и взаимодействия, се прибегва до доверие. Без рационално обмисляне, пресмятане, не може изобщо да се говори за икономическо поведение, но това е все пак недостатъчно. Членовете предполагат взаимно доверие и от опита разбират, че то е социален капитал, който включва и принадлежността тъкмо към общност. Социалният капитал, подобно на културния капитал, за който вече стана дума, е различен от икономическия, в т.ч. и финансовия капитал. Хората не влизат в икономическите отношения, взаимодействия, в икономическия жизнен свят с някаква предварителна вяра и убеденост за доверието като даденост. Доверието е заело своето място в икономическото общество в течение на времето, то има своята история и логика на ставане, ако си послужим с този

хегелиански термин. То укрепва и откроява значението си благодарение на кризите на икономическото доверие, които във всички случаи са имали тежки последици за икономическото общество. Кризите на доверие са водили до икономически кризи.

Членовете на икономическото общество, отделни индивиди, малки, средни или големи, и свръхголеми като икономическа мощ играчи, влизат в еднократни икономически взаимоотношения, но и в повтарящи се и траещи във времето, когато това е по някакви причини необходимо и взаимноизгодно. Икономическите играчи се стремят, както беше нееднократно подчертано, към изгода, но заедно с това за спечелване на доверие, т.е. за увеличаване на своя социален капитал, ако имат такъв, или за първоначално създаване. Израз на притежаването или липсата на доверие (социален капитал) е репутацията. Една лоша репутация, а това означава на първо място недоверие, макар че има и други страни, е скъпоструваща, и дори пагубна за икономическия деец, както и обратно – добрата репутация е на първо място доверие, което ще рече безценен социален капитал. Репутацията като израз на доверие или като липса на доверие има съществено значение и в други области на общественния живот. „Репутацията е общо и възприето от обществото мнение за надеждност. Тя ни дава информация за това какво е най-вероятно да направи въпросният човек (или институция) в отговор на нашите действия“ (О’Хара, 2004:74). Добрата репутация се формира сравнително бавно и с

последователно поведение, но се разрушава понякога със скоростта на бедствие, поради погрешно или публично издайническо действие и поведение. Доверието може да бъде дадено в аванс, но то се печели с постоянство и последователност, с инвестиране на усилия, а се губи бързо и нередко безпощадно.

В някои сфери на икономическа дейност доверието, изглежда, че се поставя в сравнение с други фактори по-остро и на по-преден план при вземане на решение за действие. Така стоят нещата с инвестиция, особено когато се предполага възвръщаемост след по-продължителен период от време в бъдещето. Инвеститорът прави предварителни проучвания, изчислява вероятните рискове и се стреми да обоснове, колкото е възможно по-добре, доверието, което може да се гласува на контрагента. Не е разумно да се инвестира в корумпирана обществено-икономическа среда, там, където недоверието има превес, а дефицитът на икономическо доверие се признава в самата среда, иначе нуждаещ се от инвестициите.

Икономическите отношения и кооперативни действия се рационализират с писмени и юридически прецизни договори, в т.ч. с ясни клаузи за санкции в случай на нарушения на договора. Но това не означава обезсмисляне на доверието. В съвременните комплексни общества и широки пространства за динамична икономическа дейност нередко се налага да се сключват договори с непознати хора, в т.ч. с непознат или недостатъчно познат за съответния регион икономически етос и т.н. „Договорната система позволява на чужди хора, без никакво основание за взаимно доверие, да работят заедно, но процесът протича много по-ефективно, ако съществува доверие“ (Фукуяма, 1997:176). Във всички случаи доверието се дава в аванс, особено когато контрагентът е фактически непознат.

Ето защо доверието върви ръка за ръка с несигурност и с риск, които се степенуват, както и доверието, но критериите за степенуване са сравнително различни. Финансовата сфера създава впечатление като най-рационализирана и в сравнение с междуличностните отношения финансовите отношения са сякаш полярна противоположност. Необходимо е да се разграничават отношенията в тази сфера и отношенията между нея и външни за нея контрагенти. В първия случай доверието е в рамките на вътрешно-институционални отношения, които са вертикални и хоризонтални/колегиални, т.е. между равнопоставени лица, които изпълняват своите роли и неизбежно влизат в контакти, които могат да бъдат доброжелателни, на безразличие (чисто бюрократични) или враждебни и конфликтни. Що се отнася до външните отношения на доверие, те могат да бъдат поставени в светлината на тезата на Гидънс за доверието към абстрактната система.

Кредитните политики на различните финансови институции, политиките на лихвените проценти, данъчните политики и други фискални политики, застрахователните политики и прочее са финансови дейности, които почиват на доверие, което във всеки случай е двустранно. Но доверието в тези случаи може да е и

едностранно. Доверието на кредитора не означава непременно отговорно доверие в еднаква степен от страна на кредитополучателя и т.н. Кризата на доверие по отношение на финансова институция, например към банка, или на финансовата система може да има катастрофални последици.

***

Политическата конкуренция и борбите за власт в демократичното общество са преди всичко за спечелване на политическо доверие. Влиянието на дадена политическа партия се измерва с политическото доверие, с което се ползва в обществото, което има точно количествено измерване, какъвто е процентът на спечелените гласове при демократични избори и при представителни емпирични социологически изследвания (измерване) на политическите нагласи и на общественото мнение между изборите. В демократичното общество периодично и систематично се тества политическото доверие по отношение на политически партии, лидери, институции, програми и тяхното изпълнение, политически решения, обществено значими действия и т.н.

Политическото доверие е отношение между членове на политическото общество, т.е. граждани, които дават/гласуват своето доверие на други граждани от същото това общество, които са успели да спечелят доверието като представляващи и защитаващи техните интереси, стремежи, потребности, и т.н., като способни да вземат колективно обвързващи решения, а всяко политическо решение е колективно обвързващо, в името на споделяни социални и политически ценности, представи за добро управление, да отстояват обществената справедливост и да работят за общо благо, както то се разбира от дадената част на политическото общество и прочее. В демократичното общество има фундаментален консенсус на обществото като цяло, който е закрепен в конституцията, но съществуват различия между различни части относно приоритетите в управлението на обществото, начините и пътищата за постигане на общо благо и по-конкретните представи за общо благо и справедливост. Неизкореним недъг на демокрацията е демагогията, а тя е начин за спечелване на политическо доверие, с което предстои да се злоупотреби. Известно е определението на политическия демагог като политически деец, който сам не вярва в това, което публично проповядва пред своите потенциални избиратели. Тези, които гласуват доверието, не подозират, че стават жертва на политическа измама, и ловкия демагог успява да излезе от играта като невинен и почтен за част от поддръжниците си. Има рафинирани и виртуозни демагози, които печелят доверие и следователно политическа подкрепа и са способни да замъглят съзнанието на хората относно непредвидими неблагоприятни обстоятелства за неизпълнените предварителни обещания.

Популизмът е друг тип злоупотреба с политическо доверие, които гражданите гласуват на политически водач или политическа клика. Популизмът се раз-

личава от демагогията. Популистът застава зад животрептящи проблеми на членовете на обществото и предлага решения, които са фактически нереализуеми, но е възможно сам да не си дава сметка, че обещаването е неизпълнимо, и по това се различава от демагога. Той говори на масите това, което те искат да чуват, а не това, което е реалистично да се очаква и осъществи. Популизмът има място в общества с недостатъчно развита политическа култура, с тежки социални проблеми, където се хранят илюзии за лесни (чудодейни) решения на трудни проблеми. Популизмът без харизматичен водач се проваля още в началото си. Но харизматичният водач има място в общество, което е податливо да се доверява на чудодейни сили, способности, и да се пленява от лице, което излъчва някакво необяснимо очарование. Но такова доверие е по-скоро суеверие или вяра във фикция. Кризата на политическото доверие в страните с най-развита демокрация, отличаващи се с висок стандарт на живота, е трайна. Особено обезпокоително е, че кризата на доверие се задълбочава. Все по-малък е делът на упражняващите своя глас по време на избори. Мнозинството от гласоподавателите не упражняват своето право, с което демонстрират или безразличие, или политическа апатия. Активно изразеното доверие към правителство, парламент и други органи на държавата е ниско. Основни политически ценности не са избор на значителни части от политическото общество. Продължителната криза на политическото доверие е свидетелство за липса на идеи и проекти за сериозни реформи на политическата система. Тази криза прави демократичните режими нерешителни. Демокрацията може да бъде решителна, когато почива на солидно политическо доверие от страна на мнозинството от членовете на политическото общество и доверие в другите сфери на обществения живот, т.е. в обществото като цяло.

***

Киберпространството възникна и се разшири за миг от обзиримото за нас световно време. То е населено от паралелно виртуално човечество, което в някои отношения, които са твърде съществени, е дубликат на реалното човечество и няма как да бъде иначе. Светът на киберпространството, виртуалният човешки свят, е относително автономен. Той се състои от общности, чиито принципи на възникване, строеж, функциониране, развитие и прекратяване са различни от тези на реалните човешки общности. Виртуалната общност не почива на връзки на природна зависимост и възпроизвеждане. Нейната основа са високите технологии. Интеграцията на виртуалната общност е хоризонтална и съставът е „атомарен“, т.е., образувана е от отделни индивиди, които физически са извън нея, намират се в реалния свят. Виртуалната общност (общности) е социална мрежа, в която всеки влиза по свое собствено желание и когато поиска напуска мрежата отново.

Доверието е конституиращ и конструиращ принцип на виртуалната общност. То се различава значително и по множество признаци от формите на доверие в реалния социален свят. По тази причина се говори

за кибердоверие. То се дава и получава или пък се отказва на основата на отделни типологични черти и характеристики на новопредставилия се в киберпространството. Някои от членове на виртуалната група отговарят положително на всяко поискано приятелство във фейсбук, но за такава нагласа не може да се съди прибързано като някакъв род всеядност и липса на критерии, защото мотивът може да е любознателност, любопитство и прочее, което още не означава безразборна симпатия и споделяне на взаимноизключващи се ценности.

Киберпространството е фактически най-свободното и достъпно пространство сред всичко, което можем да си въобразим. Особено необходима е специфична култура на недоверие, защото се правят измами, които е трудно и дори невъзможно да се случат в реалния свят. То е наситено с всякаква информация, което в някои случаи е фалшива, подвеждаща и манипулативна. Публикуват се сериозни научни текстове, но и такива, които са псевдонаучни, но в това отношение картината в реалния свят не е по-различна. В името на свободата на словото и публично изразяване се стига до криза на легитимността, която в някои сфери изглежда да е перманентна.

***

Доверието е многомерно и комплексно социално отношение, което се показва в зависимост от перспективата на неговото наблюдение и схващане от различни негови страни и измерения, в резултат на което и на тази основа нерядко се разглежда едностранно, като се елиминират невидимите страни и измерения на феномена. Разбира се, с аналитични цели е не само допустимо, но и необходимо абстрахиране на определен аспект и аспекти, измерение и измерения с оглед на тяхното специално изучаване, без да се преследват неправомерни редукционистки амбиции. Доверието е във всеки случай ценностна и по-специална морална нагласа, мотивация, протичане и финален резултат на дадения процес, действие и взаимодействие. То включва като предмет ценностни и морални отношения в своя състав и значение, но не се свежда до моралното си и ценностно съдържание изобщо.

Доверието има психологически аспекти, които в някои случаи могат да имат решаваща роля и значение. Например страхът от непреднамерени последици или изходни съмнения и неизбежна несигурност, страх да се поеме риск, който би могъл да се квалифицира като разумен от експертна гледна точка, може да възпрепятства необходимото доверие за необходимо действие и човекът или социалната група наврежда на себе си.

Не е необходимо разглеждане на всички основни измерения на доверието, които бяха засегнати в предходното изложение. Като се вземат предвид разновидностите и различните контексти на доверието, се отчита неговата много-функционалност. Не може да има съмнение, че функциите на доверието в обществото като комплексна система е обширна и специална тема. Тези функции биват латентни и манифестирани,

те са основа и генератор на социална интеграция и кохезия в обществото. Функционалният анализ на доверието не може да изтъква от погледа си и дисфункциите, което то има, особено с оглед на ценностната му обвързаност или в случаите, когато то е неразумно или е манипулирано и почиващо на измама.

Доверието е предпоставка за предвиждане и ако е добре обосновано, би трябвало да мобилизира други ресурси за постигане на желан финален резултат. При изхода от всяка криза е необходимо да се концентрира преди всичко вниманието върху укрепване на доверието между хората и институциите, между всички, които са заинтересувани от превъзможване на кризата, предотвратяване на заплахите, избягване на надвиснали опасни рискове и преодоляване на възникнал хаос в обществото или негова жизнена сфера.

Библиография

- Гофман, Ървинг. Представянето на Аз-а във всекидневното. С.: ИК „Петър Берон“, 2000.
- Липовецки, Жил. Време на вакуум. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996.
- Липовецки, Жил, Себастиен Шарл. Хипермодерни времена. С.: Издателство „Изток-Запад“, 2005.
- О’Хара, Киерон. Доверието. Новата криза на обществото. С.: ИК „Кръгозор“, 2004.
- Фотев, Георги. Криза на легитимността. С.: УИ „Св.

Климент Охридски“, 1999.

Фотев, Георги. Диалогична социология. С.: Издателство „Изток-Запад“. 2004.

Фотев, Георги. Дисциплинарна структура на социологията. С.: Издателство „Изток-Запад“, 2006.

Фотев, Георги. Граници на политиката. С.: Издателство ЛИК, 1999.

Фотев, Георги. Ценности срещу безпорядък. С.: Издателство „Изток-Запад“, 2008.

Фукуяма, Франсис. Доверието. Обществените ценности и създаването на благосъстояние. С.: Издателство „Рива“, 1997.

Giddens, Anthony. The Consequences of Modernity. Polity Press, Cambridge, UK, 1992.

Sztompka, Piotr. Trust. A Sociological Theory. Cambridge University Press. Cambridge, New York, 2003.

THE SAME MATERIAL IN ENGLISH P. 30